

ІРИНА ЯВОРСЬКА

«НІХТО НЕ ЗРАДІВ НАШОМУ ПОВЕРНЕННЮ...» СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ БУКОВИНИ ПІСЛЯ ПОДІЙ ГОЛОКОСТУ

Вивчення питань, пов'язаних з еміграцією буковинських євреїв із Буковини до Румунії і далі на Захід, до Палестини, згодом Ізраїлю чи інших країн, давно викликали зацікавлення істориків¹. Громада, яка доклала зусиль до становлення економіки та культури краю, майже у повному складі покинула «край буків та смerek». Три хвилі еміграції – 1944–1946, 1970–1973 і 1990-х рр. – «вимили» з Буковини цілі родини та династії, залишились тільки матеріальні пам'ятки, могили, документи та пам'ять. Із роками з Буковини виїхали й інші національні меншини, однак саме після еміграції євреїв у населення краю було гостре відчуття «втраченого сусідства». Щоправда, таке розуміння та певна ностальгія місцевих мешканців прийшли пізніше, коли з економічного, освітянського, наукового та культурного ландшафту краю зникли звичні високі професійні стандарти, а з повсякденності – єврейський національний колорит.

¹ Бугай М.Ф. Депортація населення з України (30-50-ті роки) // *Український історичний журнал*. – 1990. – № 10–11; Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.: Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.; Gitelman Z. Native Land, Promised Land, Golden Land: Jewish Emigration from Russia and Ukraine // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1998. – Vol. 22: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. – P. 137–163.

Дослідження проблем еміграції євреїв із Буковини пов'язане з низкою труднощів. Передусім бракує радянських документів, які би могли відтворити картину повоєнної дійсності, дати змогу повною мірою зрозуміти рівень міжнаціональної напруги у краї і рівень соціального неприйняття місцевими євреями методів радянзації цього регіону. Немає також емігрантських історій, які б допомогли реставрувати умови, за яких десятки тисяч мешканців єврейської національності з доброї волі чи з примусу залишали свій край. Колись замовчувану історію нині розробляють українські, румунські та ізраїльські дослідники. Означену тему висвітлювали українські автори В. Гриневич, М. Міцель, Й. Зісельс. Зокрема, В. Гриневич² дослідив взаємовідносини радянської влади та єврейської громади Буковини наприкінці Другої світової війни. М. Міцель у збірнику «Євреї України в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории» значну частину матеріалу присвятив ситуації навколо буковинського єврейства³. Певні статистичні дані та узагальнені цифрові показники щодо євреїв, які виїхали з Буковини до Ізраїлю, можна знайти у праці Й. Зісельса «Если не сейчас... Статьи, интервью, выступления»⁴. Серед закордонних дослідників значно розширили горизонти нашого дослідження наукові праці румунських дослідників І. Бутнару⁵ та П. Вебера⁶, які мали у використанні документи румунського уряду та могли дослідити співпрацю різних його ланок, що сприяли поверненню румунських євреїв на Батьківщину. Процес репатріації євреїв Північної Буковини до Румунії у перші повоєнні роки став предметом вивчення ізраїльського дослідника М. Альтшулера⁷.

² Гриневич В. Україна після Голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // *Голокост і сучасність*. – 2002. – № 6. – С. 6–10.

³ Міцель М. Євреї України в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004. – 362 с.

⁴ Зісельс Й. Если не сейчас... Статьи, интервью, выступления. 1989–2006 гг. – К.: Дух і Літера, 2006. – 451 с.

⁵ Butnary I. *Waiting for Jerusalem in Romania: Surviving the Holocaust*. – Westport: Greenwood Press, 1993. – 280 p.

⁶ Weber P. Repatrierea deportaților evrei din Transnistria și chestiunea integrării lor în România postbelică // *Anuarul institutului de istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca*. – 2007. – XLVI. Series Historica. – P. 391–396.

⁷ Altshuler M. The Soviet "Transfer" of Jews to Romania // *Jews in Eastern Europe*. – 1998. – № 2 (36). – P. 54–76.

Дослідити проблеми еміграції буковинського єврейства нам допомагають документальні матеріали, які стосуються цього періоду. Авторка опрацювала низку документів, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) і Державному архіві Чернівецької області (ДАЧО). Зокрема, дуже інформативним є пласт документів фонду 1 у ЦДАГОУ, який містить документи радянського керівництва та ЦК КПУ за 1944–1991 рр.: доповідні записки та звіти про господарську й партійно-політичну роботу, проекти постанов РНК УРСР, довідки про переселення до Румунії колишніх румунських громадян єврейської національності та їхній вихід із радянського громадянства.

Надзвичайно цінними є документи з галузевих фондів Державного архіву Чернівецької області. В архівному фонді Р. 3 Виконавчого комітету Чернівецької обласної ради народних депутатів зібрано розпорядження Ради Народних Комісарів УРСР та ЦК КП(б)У, щоденне листування Чернівецького обкому КП(б)У з УНКВС про плани мобілізації робітників із Чернівецької області, щоденні зведення, повідомлення та доповідні записки про події у м. Чернівцях та області, листування з УНКВС із цих питань. У теках архівного фонду Р. 39, що містить документи прокуратури Чернівецької області, зберігаються наглядові провадження за справами тих осіб, зокрема, і єврейської національності, які ухилялися від мобілізації. Додатковим джерелом інформації є матеріали обласної газети «Радянська Буковина» за 1944–1946 рр.

Важливим компонентом джерельної бази наукового дослідження теми є спогади краян, які пережили Голокост і повернулися до Чернівців. Ці історії, зібрані авторкою особисто, відображають складні процеси, які відбувалися в колі єврейської громади Буковини, рівень міжнаціональної напруги у краї, спроби адаптації євреїв до радянської дійсності та ін. Особливо цінними, на нашу думку, є спогади чернівчанок К. Кац і Р. Блюм, які пережили жахіття таборів Трансністрії та зуміли адаптуватися до радянської дійсності, колишнього головного рабина Чернівців А. Кофманського та відомого американського журналіста родом з Чернівців В. Вайнберга, Й. Борсука, який пережив роки Голокосту у Чернівцях та деяких інших очевидців повернення євреїв із таборів Трансністрії та виїзду з Північної Буковини до Румунії та Палестини. Інтерв'ю надзвичайно багаті на емоції, проте саме з таких маленьких історій життя буковинської єврейської

громади складається реальна, різнобарвна та неоднозначна картина повоєнного життя Буковини.

У пропонованій статті поставлено завдання відтворити умови, в яких опинилися євреї Буковини після повернення з таборів Трансністрії навесні 1944 р. і встановити взаємозв'язок між низкою проблем політичного, соціального та психологічного характеру, які вплинули на початок еміграції євреїв із Буковини. У наступних публікаціях ми продовжимо дослідження питань щодо спроб адаптації єврейської громади краю до нової радянської дійсності у 1944–1946 рр., відродження єврейського життя у повоєнний час і, безпосередньо, умов і процесу виїзду євреїв із Північної Буковини до Румунії у повоєнний час.

Після звільнення Чернівців від румунсько-німецьких військ частинами 1-го Українського фронту 29 березня 1944 р. тисячі євреїв-буковинців, депортованих до Трансністрії, отримали можливість повернутися до рідних місць. Їхнє повернення відбувалося переважно у квітні – травні 1944 р. одразу після звільнення Чернівців. Ті, хто перебували в евакуації, поверталися до міста упродовж 1945–1946 рр.

На відміну від євреїв центральної та східної частин України, буковинське єврейство було у кращому становищі: вони поверталися до своїх домівок, переважна більшість яких не постраждала від бомбардувань. Із 4100 будинків у Чернівцях під час війни було зруйновано лише 75. Посеред воєнного лихоліття Чернівці виглядали досить привабливо: вже на початок квітня 1944 р. у місті ввели в дію електростанцію, працювали 11 міських підприємств, 6 квітня почав курсувати міський трамвай, вийшов перший номер повоєнної «Радянської Буковини»⁸.

Порівняно з довоєнним часом, коли Чернівці були містом жвавого спілкування, гамірливим, багатоголосим «Вавилоном», весна 1944 р. зустріла колишніх в'язнів мовчанням. Частина городян пішла разом із румунською та німецькою арміями, що відступали. В доповідній записці М. Хрущову секретар Чернівецького обласного комітету КП(б)У І. Зеленюк зазначав: «Місцеве населення боїться наших військ і навіть наших працівників і тікає при зустрічі з ними». Станом на 27 квітня 1944 р. у місті налічувалося 41 485 мешканців, серед них 17 341 особа єврейської національності, що становили 42 %

⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 817. – Арк. 2.

усієї кількості чернівчан. Для порівняння: українців на цей час проживало – 11 962 особи, румунів – 6280 осіб, поляків – 5243 особи, 240 росіян, 173 німці, 99 угорців і 36 чехів⁹. Нагадаємо, що напередодні Другої світової війни в межах сучасної території Чернівецької області мешкали близько 100 тис. євреїв, які становили 12,5 % усього населення області. 75 тисяч євреїв проживало на території Північної Буковини, зокрема, у Герцаївському районі, 25 тисяч – на території Північної Бессарабії, яку було включено до складу Чернівецької області у 1940 р.¹⁰ За підрахунками дослідника Голокосту О. Суровцева, упродовж 1941–1942 рр. з Північної Буковини та Хотинщини було депортовано 75 тисяч євреїв, і в 1944 р. до Буковини повернулися трохи більше ніж 10 тисяч¹¹.

Знесилені та залякані люди, босі, у лахмітті, які пережили нелюдські страждання, добиралися до міста повільним потоком. «Ми вирушили до Чернівців пішки, це десь 300–400 км. Я не знаю, як я впоралася з цим, але я йшла сама, багато дітей при цьому померло», – розповідала чернівчанка Рахель Філіп¹². «Наша родина була розкидана по різних таборах Вінниччини. Але коли Червона армія нас визволила, ми вирішили дочекатися бабусю і тіток у Могилеві-Подільському і разом повертатися до Чернівців, – згадувала чернівчанка Клара Кац, яка разом із родиною пройшла жажіття таборів Печори, Сказинців і Могилева-Подільського. – Ми сіли на потяг, що мав привезти нас до Чернівців. Але тільки-но проїхали декілька станцій, як почалося бомбардування фашистськими літаками. Всі люди повибігали, поховалися. Знову були вбиті і поранені. До Чернівців вирішили добиратися селами пішки»¹³. Здебільшого до Чернівців поверталися жінки, діти та літні люди. Більшу частину чоловічого населення одразу після звільнення з таборів мобілізували до трудової армії на відбудову зруйнованих об'єктів.

⁹ Там само. – Арк. 4.

¹⁰ Джаман В.О., Костацук І.І. Національна структура населення етноконтактних зон. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – С. 87.

¹¹ Суровцев О. Голокост на теренах Буковини: ретроспектива подій та питання збереження історичної пам'яті // *Питання історії України*. – 2013. – Т. 16. – С. 144.

¹² «Колись Чернівці були гебрейським містом...»: Свідчення очевидців / Пер. П. Рихла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – С. 167.

¹³ Яворська І. Три слезинки Клари Кац // *Буковина*. – 2013. – 29 березня.

Єврейський письменник буковинського походження Нафталі Серф-Кон, перебуваючи в Чернівцях восени 1944 р., збирав свідчення у колишніх депортованих. У листі до Єврейського антифашистського комітету (далі – ЄАК), оцінюючи становище буковинських євреїв у 1944 р., він писав: «Після звільнення Червоною Армією євреїв з таборів та гетто Трансністрії ті повернулися до Чернівців, проте у місто їх не пустили. Людям довелося чекати у передмісті Жучка біля мосту по той бік Пруту. Їх гнали, а в окремих випадках навіть били, в місто не пускали...»¹⁴. Керівництво області повністю заперечувало жорстоке ставлення до депортованих, а їхнє призупинення біля р. Прут перед входом до міста перший секретар Чернівецького обласного комітету КП(б)У І.С. Зеленюк пояснював «небезпекою можливих бомбардувань міста фашистськими літаками та браком продовольства для новоприбулих чернівчан»¹⁵.

Три роки таборів сформували у колишніх ув'язнених синдром «страху перед сусідами». Навіть у місті їм було лячно перебувати у середовищі неєвреїв. «Нам вдалося добратися до Чернівців через передмістя Роша. Ми були такими страшними і брудними, що коли попросили у людей попити води, на нас накричали як на собак. Ми були вражені. В таборах вінницькі жінки під страхом смерті кидали нам варену картоплю. А на батьківщині пошкодували дати води. Ніхто не зрадив нашому поверненню. Кому потрібні жebraки? – розповідала Клара Кац. – До свого будинку ми не пішли. Ми всього і всіх боялися»¹⁶. Роки, проведені у таборах Трансністрії, розхитали, а в багатьох випадках зруйнували психіку депортованих, тому, повертаючись до своїх домівок, люди не знали на що їм чекати. Сором, приниження, яких вони зазнали у таборах, нова незрозуміла дійсність часто змушували євреїв неадекватно реагувати на життєві ситуації, а прикрі випадковості воєнного і повоєнного часу інтерпретувати як антисемітські настрої. За словами К. Кац, навіть чернівецькі родичі їх не пустили до себе додому, порадивши «спочатку вивести воші та вилікувати інші хвороби».

¹⁴ Дробязко Л. Репрессированные еврейские писатели Украины (документы архивно-следственных дел и материалы из частных архивов). Нафталі Серф-Кон // *Голокост і сучасність*. – 2003. – № 8. – С. 16.

¹⁵ Там же. – С. 20.

¹⁶ Яворська І. Три сльозинки Клари Кац // *Буковина*. – 2013. – 29 березня.

Румунський науковець П. Вебер дослідив, що для бессарабських євреїв, котрі повернулися із Трансністрії, радянське керівництво одразу після звільнення території Червоною армією виділило два округи – Бельці та Хотин, а для буковинських – Чернівці та сусідні села. Повернутися до Сучави та Кімполунга румунським євреям було неможливо, тому вони розселилися де могли. Тільки порівняно невелика група депортованих зі Старого королівства змогли повернутися до своїх будинків. Радянське керівництво попередило румунський уряд про те, що євреї, народжені в Бессарабії та Буковині, вважаються громадянами Радянського Союзу і не мають права покидати територію своєї країни. Упродовж квітня 1944 р. лінія фронту стабілізувалася вздовж кордонів Північної Молдавії та Бессарабії, із середини квітня Червона Армія вже контролювала Придністров'я, Північну Буковину. Чергова група депортованих, порадившись, вирішила рухатись у напрямку Чернівців і Буковини¹⁷.

Активний наступ Червоної Армії навесні 1944 р. та повторна радянізація Буковини означали невдовзі початок воєнної мобілізації, тому частина молодих чоловіків різних національностей, намагаючись уникнути мобілізації, сподівалася перечекаати неспокійний час у Румунії. 23 травня 1944 р. М. Хрущов із роздратуванням повідомляв Й. Сталіну про скупчення місцевого населення на шосе Чернівці–Ботошани з метою виїзду із СРСР. «Переважно, – зазначав він, – виїжджає єврейське населення, яке не бажає служити в Червоній Армії. Воно хоче сховатися у румунських містах, де наші мобілізації не проводяться». Для припинення руху біженців Хрущов пропонував якомога швидше встановити кордон між Румунією та Україною¹⁸.

Стрімкий наплив євреїв до Чернівців та області створював труднощі у розселенні. 13 червня 1944 р. в Чернівцях уже було зареєстровано 23 213 осіб єврейської національності, з яких корінних мешканців міста, згідно з довідкою начальника управління НКВС у Чернівецькій області Руденка, налічувалося лише 11 549 осіб. 5230 євреїв були вихідцями з Румунії, 6434 – зі східних областей СРСР¹⁹. Масове прибуття євреїв відбувалося не лише у Чернівцях, а й у Хотинському, Сокирянському, Новоселицькому районах. Найбільше поселенців

¹⁷ Weber P. Repatrierea deportaților... // *Anuarul institutului de istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca*. – 2007. – XLVI. Series Historica. – P. 391.

¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 937. – Арк. 21.

¹⁹ Там само. – Оп. 37. – Спр. 20. – Арк. 10.

прибуло до Сокирянського району – 2900 осіб, до Хотинського – 1550, Новоселицького – 1100. Загалом на 13 червня 1944 р. «по далеко не точним даним єврейського населення у Чернівецькій області налічувалося 30713 осіб»²⁰.

Неочікуваний наплив зайшлого єврейського населення часто призводив до конфліктів, непорозумінь і нарікань на бездіяльність влади. Повернувшись із таборів Трансністрії до Чернівців, більшість колишніх депортованих мріяла тільки про одне – поїсти, але суворе нормування продуктів та талони на харчування для працівників державних підприємств позбавляли і цієї мрії. Більшість єврейських жінок до війни не працювали, тому погоджувалися на будь-яку роботу, щоб прогодувати родину. «Ми купували на базарі картопляне лушпиння, яке підсмажували на пательні, – розповідала Рахель Філіп. – Це був наш тодішній харч»²¹.

Нестачу елементарних речей у перші повоєнні роки відчували не лише прості люди, а й працівники чернівецьких райкомів КП(б)У. У спецповідомленні за 1945 р. зазначалося, що «працівники райкому по 2–3 місяці не отримують належні за картками продпайки, промтоварів не отримують зовсім. У їхніх квартирах немає світла, дровами не забезпечені. Тов. Архіпов через брак взуття упродовж 12 днів не виходив на роботу»²². Інструктор Фінгерова обурювалася, не знаючи, як відповісти на запитання людей, чому немає хліба, світла, палива. «Місцеві кажуть, що при бідній Румунії, навіть під час війни у Чернівцях було все: і світло, і вода, і трамвай ходив, і білий хліб, і дешево все було, а як прийшла радянська влада, то через три місяці нічого не стало»²³. У розмові з начальником УНВС у Чернівецькій області М. Руденком перший секретар Чернівецького КП(б)У І. Зеленюк зізнався про родину і себе: «Голодуємо»²⁴.

Важка економічна ситуація породила стихійні ринки. Кожна одяжина чи ковдра ставали великою цінністю, адже їх можна було обміняти на продукти. Серед продавців і перекупників було багато євреїв, і така ситуація часом породжувала невдоволення та призводила до сутичок, створювала гострий соціальний антагонізм. «До війни

²⁰ Там само.

²¹ «Колись Чернівці були гебрейським містом...»... – С. 67.

²² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3909. – Арк. 4.

²³ Там само. – Арк. 10.

²⁴ Там само. – Спр. 3870. – Арк. 100.

моя мама була домогосподаркою, тому ніякої професії не мала і талонів на продукти у нас не було. В основному ми жили на те, що моя мама брала речі в людей, які вони не носили, і продавала на ринку. За виручені гроші ми мали пару рублів на хліб», – згадувала чернівчанка Меліта Зейлер²⁵.

Велика кількість перекупок на приватних базарах викликала невдоволення у місцевого населення, адже часто торгували краденими речами. Полковника Державної безпеки Руденка обурювало те, що переважна більшість єврейського населення не займається «суспільно-корисною працею». Під час дослідження питання єврейської трудової діяльності у 1944 р., було виявлено, що у держустановах і на підприємствах працюють 4070 осіб єврейської національності, приватною торгівлею займаються 2750, спекуляцією – 243 особи, проституцією та утриманням притонів – 29 осіб. «Решта 21 768 осіб займаються темними справами та бездіяльно проводять час»²⁶.

Євреї так активно прибували на Буковину, що вже на 15 липня 1944 р. в усій Чернівецькій області їх налічувалося 52 570, або 7,7 % від загальної кількості її мешканців, що складала 674 902 осіб (460 598 із них становили українці, 98 110 – румуни і молдавани, 7 853 – росіяни, 43 713 – представники інших національностей)²⁷. Вище вже зазначено, що перед початком Другої світової війни єврейське населення складало 12,5 % загальної кількості населення Чернівецької області. У такий складний час облік не міг точно передати повну статистичну картину, адже у Чернівцях проживали декілька тисяч сільських буковинців, які мали намір закріпитися у місті, близько 5 тисяч осіб різних національностей з інших областей України, що очікували звільнення своїх рідних територій. Крім того, як уже згадано, у Чернівцях сконцентрувалися євреї з Румунії та Бессарабії, які були депортовані у Трансністрію. Звісно, таких міліція не прописувала у місті, й ці люди переховувалися у підвалах та інших прихованих місцях, не маючи наміру йти на реєстрацію.

Корінні чернівчани, повернувшись із Трансністрії, не наважувалися поселитися у вільних квартирах, а прагнули повернутися до своїх помешкань. Проте були випадки, коли їхні квартири заселяли

²⁵ Melita Seiler. From Centpora: Witness to a Jewish Century: <http://czernowitz.ehpes.com/>.

²⁶ ДАЧО. – Р. 3. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 11.

²⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 817. – Арк. 4.

демобілізовані, втікачі, зайшли росіяни. «Після свого повернення до Чернівців я два місяці спав на лавці на вокзалі... В нашій квартирі вселилися росіяни», – згадував колишній в'язень Георгій Коломенко²⁸. Родина Кац, що повернулася до Чернівців навесні 1944 р., застала свій будинок у районі нинішньої вулиці Щербанюка (колишньої Чапасава) розгромленим. Не було ані вікон, ані дверей, ані стріхи. Довелося йти у квартиранти на вулицю Лібавську в передмістя Чернівців²⁹. Зате ініціативним сусідам із Бессарабії щастило більше. «Коли відступили німці, багато людей з міста виїхало. Утворився вакуум. Люди з Трансністрії хлинули у Чернівці і позаймали квартири. Ми спізнилися трошки, тому що прожили рік у Кишиневі. А ті, хто приїхали у 45-му туди (у Чернівці), той жив у люксовських, прекрасних, чудових квартирах», – згадувала єврейка з Бессарабії Сара Шпитальник³⁰.

Активніші городяни боролися з несправедливістю, скаржилися до радянських органів, скарги про дискримінацію євреїв після реєвакації пересилали в Єврейський антифашистський комітет. 18 травня 1944 р. С. Міхоелс та Ш. Епштейн направили В. Молотову від імені САК листа, в якому звертали увагу радянського урядовця на те, що «значна частина депортованих євреїв навіть після звільнення продовжує залишатися на території гетто, а тим, хто повернувся, не повертають їхнє житло, майно розграбоване і впізнане не повертають». Відповідь надійшла від Л. Берії, який дав розпорядження командирувати в Чернівці та Могилів-Подільський уповноваженого ЦК і РНК УРСР, доручивши йому перевірити причини скупчення великих груп єврейського населення та «визначити місця розселення тієї частини євреїв, які не є жителями ще не звільнених територій»³¹.

Повідомляючи в Київ про становище буковинського єврейства, керівництво Чернівецької області зазначило: «По прибутті до міста єврейське населення займало квартири на свій розсуд. Дехто, користуючись відсутністю контролю над розподілом житлового фонду, зайнявся перепродажем квартир, привласненням трофейного майна і

²⁸ «Колись Чернівці були гебрійським містом...»... – С. 43.

²⁹ Яворська І. Три сльозинки Клари Кац // *Буковина*. – 2013. – 29 березня.

³⁰ Інтерв'ю із Сарою Шпитальник: www.centropa.org/sites/default/.interview/moSHPIITALNIK%20Int.docf

³¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 10. – Арк. 3–5.

речей, залишених буржуазією та чиновниками, що втекли за кордон»³². Начальник Управління НКВС у Чернівецькій області Руденко 13 червня 1944 р. звітував, що «в період визволення частинами Червоної армії міста Чернівців найкращі квартири, з повною обстановкою, як у центрі міста, так і на його околиці, були зайняті єврейським населенням. Число квартир – понад 1360»³³.

Дослідження документів повоєнної доби свідчить, що влада особливо не виділяла категорію єврейських громадян, які повернулися з таборів. У науковій розвідці О. Суровцева йдеться про те, що керівництво єврейських громад робило спроби домогтися від радянського керівництва особливого статусу для євреїв, які були депортовані до Трансністрії. Але, звісно, радянське керівництво очікуваного статусу жертв, постраждалих від фашистського геноциду, їм не надало, а Чернівецьку область розглядало як таку, що звільнена від окупантів³⁴. Радянська влада у перші повоєнні роки виходила зі свого основного завдання – відновити та зміцнити «владу рад» на території Буковини у найстисліші терміни та найповніше використати всі людські ресурси для переможного завершення війни. Національність і стать людей для остаточної перемоги значення не мали. Радянське керівництво сподівалося швидко радянлізувати новий регіон методами ідеологічного впливу, примусу та залякування.

Гнітюча атмосфера невідомості та приреченості була у кожній єврейській родині. Навіть повернення до рідних місць не могло позбавити страху, який супроводжував їх упродовж трьох останніх років. І до війни, за часів румунського правління, буковинські євреї усвідомлювали свою упослідженість, а війна ще раз підкреслила їхню несхожість і жорстко виокремила серед інших народів. Тисячі хворих людей із порушеною психікою, що лякались кожного різкого звуку, боялися вийти на вулицю; сотні інвалідів, що не могли самотійно пересуватися, доживали останні дні; тільки знесилені діти поверталися до життя зусиллями матерів, що з останніх сил дбали про їхнє майбутнє. Для багатьох колишніх в'язнів життя і далі було су-

³² Дробязко Л. Репрессированные еврейские писатели Украины... – С. 17.

³³ ДАЧО. – Р. 3. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 11.

³⁴ Суровцев О. Голокост на теренах Буковини... // *Питання історії України*. – 2013. – Т. 16. – С. 145.

цільним жахом, бо ті, хто вижив, винували себе у тому, що не змогли врятувати родину³⁵.

У 1944 р. до Чернівців із румунських трудових таборів повернувся Пауль Целан. Він продовжив навчання у Чернівецькому державному університеті, однак уся його поетична творчість до кінця днів буде наскрізь пронизана болем втрати рідних. 1 липня 1944 р. в листі до товариша він напише: «Дорогий Еріх, я на два дні в Києві (у відрядженні) і радий випадку написати лист, який швидко до тебе дійде. Твої батьки здорові, Еріх, я з ними розмовляв перед від'їздом. Це багато значить, Еріх, ти не уявляєш собі, як багато. Моїх батьків розстріляли німці. В Краснополці на Бузі. Еріх, ех, Еріх...». Пауль Целан вважав себе винним у смерті матері, бо в ніч арешту батьків він не зумів умовити їх, що в будинку залишатися не варто і, врешті, пішов один ночувати до друзів³⁶.

Повернення буковинських євреїв до районних центрів також мало відбиток горя і печалі. Як правило, у селах та містечках Буковини українське населення, пам'ятаючи відчуженість і замкнутість єврейських громад, зустрічало колишніх в'язнів байдуже або й недоброзичливо. До війни малозабезпечені буковинці-українці часто працювали на євреїв, виконуючи різні господарські та хатні роботи: прибирали в хатах, заготовлювали дрова. Нерідко українських дітей-сусідів кликали витягувати з печі святкову суботню їжу, бо, за традицією, у суботу євреям заборонялося будь-що робити. В очах бідних буковинців євреї виглядали експлуататорами, а хто таких шкодує? – так вважали бідняки. Євреї добре пам'ятали, як їх зганяли у гетто під крики і свист місцевого натовпу, тому дехто мріяв про помсту. Розграбовані сусідами будинки, які застали сільські та містечкові євреї, позбавляли їх оптимізму на майбутнє. Українців та євреїв і до війни поєднували тільки комерційні питання, а війна не породила співчуття до знедолених, бо біда та смерть прийшли у кожную буковинську родину.

Не було і суто людської солідарності та підтримки у біді: кожен виживав самотужки. Нова радянська дійсність не залишала ілюзій на нове і краще майбутнє, а розбурханий війною антисемітизм пооди-

³⁵ Рихло П. Історія і людська доля в німецькомовній ліриці Буковини // *Голокост і сучасність*. – 2010. – № 2. – С. 99.

³⁶ Його ж. «Фуга смерті» Пауля Целана в слов'янських перекладах // *Вікно в світ*. – 1998. – Ч. 2. – С. 125.

нокими дикими вчинками змушував буковинських євреїв залишати рідні місця.

Улітку 1944 р. у часи безвладдя в с. Розтоки, що на Путильщині, сільські мешканці, затьмарені масовим психозом ненависті до євреїв, розстріляли поблизу школи декількох своїх односельчан-євреїв. «Еміль Кругман зустрів смерть у мирний повоєнний час разом зі своїм батьком-шинкарем і сім'єю сільського лікаря Коргана», – згадувала відома українська письменниця Марія Матіос³⁷.

13 листопада 1944 р. на Дорошівський спиртозавод відбувся напад банди, в результаті якого були вбиті 13 осіб. Серед них директор заводууправління – Рахлін, рахівник – Сандлер із дружиною, вагівник – Лебцельтер, комірник – Лебцельтер, завідувач лабораторії – Рахмут, завідувач транспорту – Коссор, опалювач – Хлібнюк, двірник – Дедецький та інші³⁸.

Привід для антисемітизму знайшовся і в Чернівцях. 4 вересня 1944 р. з автомата було поранено працівника Чернівецького УНКДБ, молодшого лейтенанта Л.Д. Малкіна, який приїхав до Чернівців із родиною на роботу. Серед білого дня двоє червоноармійців напідпитку – М.Ф. Черненко, уродженець Полтавської області, та М.Д. Рувльов, уродженець Рязанської області, – почали дізнаватися, чому Малкін не воює на фронті. Після короткої суперечки один із червоноармійців зняв автомат і випустив чергу в Малкіна. Лейтенант отримав три кульові наскрізні рани, його шпиталізували³⁹.

Уже у перші місяці після визволення Чернівців секретар Чернівецького обкому партії в доповідній записці на ім'я М. Хрущова зазначав: «Прояв антисемітизму в області значний, в перші дні приходу наших військ у Чернівці окремі особи висловлювалися так: “Допоки у місті будуть євреї, ми у місто не зайдемо”. Були випадки, коли євреї заявляли: “Тепер наша влада прийшла і ми з вами поквітаємося”»⁴⁰. Хоча такі явища мали поодинокий характер, у середовищі євреїв, які погано або зовсім не володіли російською, не завжди розуміли українську, такі випадки формували ґрунт для породження чуток і страхів.

³⁷ Матіос М. Омелян Ковч і Еміль Кругман в часи людинонелюбства // *Історична правда*. – 2011. – 8 січня.

³⁸ ДАЧО. – Р. 3. – Оп. 3. – Спр. 16. – Арк. 161.

³⁹ Там само. – Спр. 20. – Арк. 83.

⁴⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 817. – Арк. 22.

Найбільшим страхом буковинського єврейства у 1944–1945 рр. був страх трудових мобілізацій, які проводили відповідно до постанови № 330/19 Ради народних комісарів УРСР та ЦК КП(б)У від 8 квітня 1944 р. Державний Комітет оборони розробив відповідні плани, згідно з якими пріоритетним вважали відновлення виробництва на об'єктах важкої індустрії, паливної, енергетичної та металургійної бази України. Намагаючись розв'язати цю проблему, уряд вдався до масштабного залучення робочої сили практично з усіх регіонів, причому трудова мобілізація не завжди мала добровільний характер⁴¹.

Перша хвиля мобілізації робочої сили з Буковини спрямовувалася на будівництво танкових заводів у м. Свердловськ і потребувала 700 буковинців: 500 чоловіків і 200 жінок. Згідно з дослідженими документами, рознарядки відправки до м. Свердловська на Чернівецьку область були невисокими порівняно із сусідніми областями, але замість 700 осіб обласному керівництву вдалося мобілізувати лише 198⁴². Більшість запитів було на роботу у шахтах та металургійних комбінатах УРСР.

Варто зазначити, що мобілізації справді проводили із грубими порушеннями законності, за що з часом було покарано немало функціонерів. Серед молодих людей призовного або працездатного віку не проводили жодних роз'яснень, а уповноваженим із мобілізації робочої сили бракувало елементарної культури. Зокрема, 2 січня 1945 р. в Чернівцях за хуліганські дії були арештовані й передані до суду уповноважені з мобілізації М.І. Бобрин та Н.П. Архіпов, уродженці Смоленської області⁴³.

В обласному центрі органи міліції влаштовували нічні облави, під час яких відбирали городян для відправки на Донбас. Були випадки, коли дорослих людей і навіть підлітків забирали просто з вулиці. Тому буковинські євреї, які жили в полоні страхів і чуток, боялися будь-якого спілкування з представниками влади. Пошепки вони передавали один одному, що єврейських дівчат нібито мобілізують на Донбас, а насправді відправляють до будинків розпусти; що

⁴¹ *Ветров І.* Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // *Сторінки воєнної історії України.* – 2010. – Вип. 13. – С. 216–227.

⁴² ДАЧО. – Р. 3. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 2–5.

⁴³ Там само. – Спр. 36. – Арк. 10.

на Донбасі та Уралі, куди відправляють буковинців, панує голод і каторжна праця; що після мобілізації дорослого населення почнуть залучати дітей; що будь-який ваш підпис на документі може бути розцінений як згода на мобілізацію. Істерія дійшла таких меж, що матері відмовлялися вносити своїх дітей до списків школярів, боячись, що їх відправлять на Донбас. У Шевченківському районі міста шестеро жінок викинулися із вікна з другого поверху будинку, де був розміщений призовний пункт, а керуючий будинком Ленінського району Потулевич відмовився вручати мобілізаційні листки, заявивши, що він не хоче, щоб йому відрубали голову⁴⁴.

Часто люди, знаючи, що їхні прізвища внесені до списків для виїзду на Донбас, не з'являлися ні вдома, ні на роботі, переховуючись у підвалах. Згідно зі звітом, який надіслало обласне керівництво в ЦК КП(б)У, «у Чернівецькому трикотажному тресті неправильно зрозуміли, кого треба мобілізувати, і почали включати у списки мобілізованих лише одних євреїв». Такі «випадковості» призвели до того, що працівники єврейської національності, дізнавшись про це, повтікали зі своїх робочих місць. Страхи потенційних мобілізованих були небезпідставними: у довідці ЦК КП(б)У за 1945 р. описано жахливі умови, в які потрапляли люди, що погодилися і приїхали на Донбас. «У гуртожитку ОСМЧ-4 (Краматорськ) робітники розміщені на суцільних подвійних нарах, ковдри та білизна брудні, подушок взагалі немає. В кімнатах замість 8–9 осіб розмістилося по 20–30 людей. Аналогічні умови проживання і на Маріупольському коксохімічному комбінаті»⁴⁵. Загалом в Україні трудова мобілізація була успішною тільки завдяки патріотично налаштованим комсомольцям різних національностей. Загальноукраїнський показник трудового дезертирства у 1944 р. на деяких підприємствах сягав 19,4 %⁴⁶. За липень – серпень 1944 р. в Україні до кримінальної відповідальності було притягнуто 30 тисяч утікачів⁴⁷.

У фонді Р-39 ДАЧО зберігаються 5157 справ щодо ухилення від мобілізації чоловіків різних національностей, що було поширеним явищем серед буковинського населення. Наведемо декілька історій,

⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 817. – Арк. 39–63.

⁴⁵ Там само. – Спр. 3952. – Арк. 12.

⁴⁶ *Ветров І.* Засоби залучення трудових ресурсів... // *Сторінки воєнної історії України.* – 2010. – Вип. 13. – С. 219.

⁴⁷ Там само. – С. 222.

які мають стосунок до теми нашого дослідження. У ніч із 5 на 6 червня 1944 р. під час організованої облави виявили та заарештували не прописаного у Чернівцях уродженця м. Вижниця Ю. Лейбела⁴⁸. За радянськими законами, євреям, звільненим з таборів і прибулим до Чернівців, належало стати на облік упродовж 24 годин за обраним місцем проживання. Тих, хто ухилялися від обліку, розглядали як саботажників. 29 червня 1944 р. працівники міліції м. Чернівці під час перевірки документів щодо непрописаних громадян виявили непрописаного С. Райнштейна, який переховувався на горіщі. На суді затриманий зізнався, що вже два місяці переховується від мобілізаційної комісії. На основі статті 206-10 «о» КК УРСР суд виніс вирок щодо позбавлення свободи С. Райнштейна з утриманням у виправно-трудовах таборах терміном на 10 років із конфіскацією майна, яке належало підсудному⁴⁹. Того ж дня за злісне ухиляння від мобілізації був заарештований Е. Ш. Дайгер, якого «витягли з дивана, що на момент перевірки квартири був забитий цвяхами. При затриманні намагався дати уповноваженому хабар в розмірі 720 крб.»⁵⁰.

Улітку 1944 р., згідно з аналітичною запискою НКВС УРСР «Про антисемітські настрої в Україні», ухиляння єврейського населення від мобілізації до Червоної армії було причиною антиєврейських проявів із боку інших національних громад. «Значна кількість їх під різними причинами ухилялася від мобілізації, і на роботу у Донбас виїхали лише десятки людей єврейської національності. Мобілізація відбулася головним чином за рахунок осіб інших національностей»⁵¹. Частині підприємливих євреїв удавалося відкупитися від мобілізації до Червоної армії: млинару везли муку найвищої якості, заготівельники худоби – свиней. Органи НКВС схопили та заарештували Нахмана Фішмана із Новоселиці, котрий віз «данину» покровителям, однак заповзятливому мельнику вдалося втекти з-під арешту⁵². Підприємливими були не тільки євреї. За словами дослідника І. Ветрова, «хабарники брали все – від грошей до самогону і сушених яблук»⁵³.

⁴⁸ ДАЧО. – Р. 39. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 2–5.

⁴⁹ Там само. – Спр. 54. – Арк. 3–9.

⁵⁰ Там само. – Р. 3. – Оп. 3. – Спр. 36. – Арк. 17.

⁵¹ Дробязко Л. Репресированные еврейские писатели Украины... – С. 17.

⁵² Eitan S. Survive and Tell: <http://www.jewishgen.org/Yizkor/lipkany/lip003.html>.

⁵³ Ветров І. Засоби залучення трудових ресурсів... // *Сторінки воєнної історії України*. – 2010. – Вип. 13. – С. 222.

Оригінальний і безболісний спосіб уникнути мобілізації винайшли хаסיди: чоловіки намагалися не голитися, заводили бороди, щоб виглядати старшими, а знаний рабин М. Футерфас у виготовлених власноруч фальшивих документах додав собі аж 18 років⁵⁴. Чернівчанин Л. Вебер, влаштувуючись на роботу до міського пологового будинку художником, підробив документ, за яким він нібито перебував на обліку у відділенні міліції м. Чернівці, однак його викрили. Суд виявився «поблажливим» до Вебера: на основі додатка 2 до статті 27 КК УРСР відстрочив виконання вироку до завершення воєнних дій і направив засудженого до лав Червоної армії. На суді підсудному Л. Веберу пояснили, що «якщо він у складі діючої Червоної армії проявить себе стійким захисником СРСР, то за клопотанням командування військової частини перед Військовим трибуналом він зможе бути повністю звільненим від покарання за цим вироком, або він буде замінений йому м'якшим покаранням»⁵⁵. Згідно з довідкою начальника Управління НКВС у Чернівецькій області, були «випадки неявки населення на призовні пункти. Так, в Сокирянському районі у перші дні призову з 1566 осіб у військкомат з'явилася тільки 1501 особа»⁵⁶, «під час проходження мобілізації до Червоної Армії по м. Чернівці уникли мобілізації 1853 особи, з них затримано 528, решта пішли в Румунію»⁵⁷.

Багатьом молодим євреям вдалося втекти від примусової мобілізації, але не вдалося втекти від долі. Серед нетерплячих нелегалів виявився відомий буковинський поет М. Розенкранц, однак невдовзі його заарештували на території Румунії і відправили до тюрми в СРСР. Пауль Целан також встиг нелегально перебратися до Румунії, але наприкінці життя вважав, що краще було б залишитися на «батьківщині буків». На думку дослідника П. Рихла, це був злочинний і кривавий час, в якому слабка й безправна людина, затиснута поміж двох могутніх тоталітарних режимів, сприймала своє життя як суцільне пекло, де на кожному кроці на неї чатували лише безмірні страждання, приниження і смерть⁵⁸.

⁵⁴ Футерфас Менахем-Мендл. Біографія: www.chabad13.ucoz.ru/Xasidy/FUTERFAS.doc.

⁵⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2620. – Арк. 2–6.

⁵⁶ Там само. – Спр. 817. – Арк. 20.

⁵⁷ ДАЧО. – Р. 3. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 11.

⁵⁸ Рихло П. Історія і людська доля в німецькомовній ліриці Буковини // *Голокост і сучасність*. – 2010. – № 2. – С. 99.

Буковинська преса, виконуючи партійні настанови щодо актуальних питань радянської розбудови суспільства, з 1944 р. у своїх фейлетонах не раз висміювала «порочні явища нового радянського суспільного життя» і «розкривала очі читачам на прихованих противників мобілізації». Щоправда, припускаючи, що пряму критику «єврейського саботажу» можуть сприйняти негативно на Заході, газета «Радянська Буковина» всіма засобами завуальювала національність євреїв. Проте змальовуючи портрет «героя», робила це так влучно, що і без імен та прізвищ читач упізнавав, хто саме ховається під таємничим ім'ям Громадянина М.: «Він ходить тут, між нами, вертлявий і невтомний. Зазирає у ідальні. Буває в кіно. Та улюблене його місце на базарі. В березні, коли входили до міста радянські танки, він одяг двірникове порване пальто, причепив на грудях червону стрічку... Але він так само махав німцям, румунам і мадярам. Коли визволені буковинці бралися до праці, він став спекулянтом. Ним володіла тільки одна думка: “Як дістати броню?”. Броні Громадянину М. не буде. І легкої наживи теж. Це ми кажемо помпезно. Хай не бігає по установах. Хай не топчеться в приймальнях. Хай даремно не жде. Тепер треба працювати», – писав журналіст В. Бабляк у вересні 1944 р.⁵⁹

Ажіотаж і паніка серед буковинського єврейства не вшухали: «Чому нас мобілізують на примусові роботи? Чому мобілізують нас, коли ми ледве тримаємося на ногах?» – обурювалися колишні в'язні таборів. Водночас депортовані нарікали, що в місті повно молодих здорових людей, які не були репресовані під час війни, проте їх не висилають і не відправляють на примусові роботи у Сибір чи на Донбас. Війна породила жорстокість. Чернівецькі євреї, котрі пережили життя у гетто, знали, що близько 16 тисяч чернівчан отримали авторизацію, яка врятувала їх від депортації. Але, повернувшись, знову зрозуміли свою уполіженість. Багаті змогли відкупитися за румунів, їм вдасться це робити і за нової влади. Залякані новою примусовою радянізацією, обурені зневажливим ставленням, затравлені страхом майбутнього, а нерідко просто безпорадні через незнання мови, євреї Чернівців та Буковини, користуючись відкритими кордонами, почали нелегально емігрувати до Румунії – до тих місць, які вважали безпечними. «Ми забрали сестру з університету, найняли

⁵⁹ Бабляк В. Малий фейлетон // *Радянська Буковина*. – 1944. – 3 вересня, № 107 (411).

коня, спакували все найнеобхідніше... Посеред ночі залізли на вагон та переїхали до Румунії у невеличкому місті Герца, заплативши немалу ціну, підкупивши офіцера на кордоні», – розповідав Ш. Ейтан⁶⁰. Як згадував пізніше чернівчанин А. Туртель, його батько, повернувшись з Трансністрії, на сімейній нараді сказав: «У нас вже був невдалий досвід спілкування з російським режимом. Треба йти на південь, до Румунії»⁶¹. Схожа історія відбулася і в родині А. Ранаана: «Мій дід був власником автобуса, – згадував він, – тому моїй родині вдалося втекти з Чернівців на Песах у 1944 р. одразу після другої російської окупації»⁶². Чернівчанин Я. Шібер стверджував, що поміж перших утікачів були члени молодіжних сіоністських організацій Буковини, які тікали від Червоної армії до Румунії⁶³. Документи радянської доби не підтверджують втечу осередку сіоністів. Станом на 27 квітня 1944 р. зазначалося: «В Чернівцях існує сіоністська організація близько 150–200 членів. На даний час веде себе пасивно»⁶⁴.

25 серпня 1944 р. румунське радіо передало декларацію румунського короля Міхая про припинення воєнних дій «задня уникнення національної катастрофи». Тисячі румунських євреїв, що очікували у Чернівцях повернення до своїх домівок, відправилися на батьківщину. Як стверджує румунський дослідник П. Вебер, румунський уряд і Союз євреїв Румунії спільно організовували приймання та встановлювали напрямки відправки депортованих. За його словами, кожна єврейська родина мала право вимагати суму в 75 тисяч леїв як соціальну допомогу. Серед них переважали колишні депортовані до таборів Трансністрії із півдня Буковини, але було багато північно-буковинських і бессарабських євреїв⁶⁵. Виокремити число північно-буковинських євреїв із загального потоку тих, хто направлялися до Румунії, нам не вдалося. Євреї не хотіли залишатися на землі, де ще

⁶⁰ Eitan S. Survive and Tell: <http://www.jewishgen.org/Yizkor/lipkany/lip003.html>.

⁶¹ Turtel A. Biography. Ehpes: <http://czernowitz.ehpes.com/>.

⁶² Ranaan A. Biography and Family history for Avi Ranaan. Ehpes: <http://czernowitz.ehpes.com/>.

⁶³ History of the Jews in the Bukovina. – Tel Aviv, “Olamenu”, 1958. – Vol. 1. – 172 p., Vol. 2. – 1962. – P. 176.

⁶⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 817. – Арк. 2.

⁶⁵ Weber P. Repatrierea deportaților... // *Anuarul institutului de istorie “George Bariitiu” din Cluj-Napoca*. – 2007. – XLVI. Series Historica. – P. 391–396.

декілька років тому відчули переслідування, приниження та депортацію. Розуміючи, що таке життя, як було у міжвоєнний період, не повернеться, вони вирішували емігрувати, попри те, що керівництво СРСР проводило вкрай обмежувальну політику еміграції.

Після повалення уряду І. Антонеску румунсько-радянський кордон одразу не закрили, тому сотні репатрійованих із Трансністрії нелегально його перетнули. На думку румунського дослідника І. Бутнару, це прискорилося у вересні 1944 р., особливо після того, як почали поширюватися чутки про розселення або переселення євреїв Буковини. Ці чутки підкріплювалися низкою судових справ про співпрацю євреїв з окупаційною владою у таборах та гетто Трансністрії. Можливо, такі «процеси» мали стати інструментом сталінського режиму, щоб знайти і викрити «колаборантів» і «зрадників» серед євреїв Чернівців. За підрахунками І. Бутнару, у період із березня до червня 1944 р. 14 тисяч колишніх депортованих євреїв, «майже голі і хворі», не чекаючи жодних офіційних рішень, нелегально перебралися до Румунії⁶⁶.

Разом із євреями до Румунії нелегально мігрували румунські та українські селяни. В доповідній записці на ім'я М. Хрущова зазначалося, що «масових випадків переходу українського населення до Румунії не було. Відомо, що в 1944 році з Путильського району до Румунії пішло 247 родин, 103 особи одиночно. Всього таких налічується 823 особи. Зі Сторожинецького району до Румунії перебралося 2223 особи, або 469 родин, одиночників – 484. Упродовж 1945–1946 рр. кількість незаконних емігрантів української національності становила 1256 осіб, а румунської – 1884 особи»⁶⁷. Дивно, що радянські урядовці не вважали понад 3 тисячі нелегальних емігрантів української та румунської національностей «масовим переходом».

На нашу думку, нелегальній еміграції євреїв із Північної Буковини до Румунії сприяли активісти молодіжних сіоністських організацій, які після закінчення війни ще більше активізувалися у різних місцях СРСР, і в Чернівцях зокрема. Активність агітаторів у буковинському краї було спричинено значною густотою єврейського населення. Як правило, агітатори-вербувальники закликали буковинських євреїв емігрувати до Палестини. Це були молоді люди, активісти молодіжних сіоністських організацій, які мали свої осередки у

⁶⁶ *Butnary I. Waiting for Jerusalem in Romania...*

⁶⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 817. – Арк. 20–21.

буковинських містах Сторожинець, Кіцмань, Заставна та Вашківці⁶⁸. За підтримки старших керівників молоді сіоністи сприяли виготовленню фальшивих документів для охочих емігрувати, надавали їм фінансову допомогу, прокладали безпечні маршрути переправлення нелегальних мігрантів до Румунії.

Важливу роль в організації нелегальної еміграції буковинських євреїв до Румунії, а згодом до Палестини у 1944–1948 рр. відіграла підпільна організація «Бріха» (з івриту – «втеча»). Розгалужена мережа підпільників мала свої точки: на околицях міст, у так званих магазинах, де було створено тимчасові помешкання для активістів. Там вони чекали на втікачів і направляли їх до наступної точки – прикордонної застави, де на них очікував новий підрозділ «Бріхи». Румунські активісти «Бріхи» мали своїх зв'язкових серед північно-буковинських євреїв, колишніх членів молодіжних сіоністських організацій «Бейтар», «Ха-Шомер ха-цаїр» (з івриту – «молоді вартові»), з якими у довоєнні роки доводилося зустрічатися на зборах. Проте молоді, недосвідчені активісти швидко потрапляли до рук НКВС.

Важливим джерелом інформації щодо учасників цих подій є ізраїльський російськомовний електронний ресурс «Узники Сиона», згідно з яким у 1944 р. за сіоністську пропаганду, агітацію за створення незалежної держави євреїв у Палестині, збір пожертвувань для сіоністських фондів серед чернівчан були заарештовані та засуджені до п'яти років ув'язнення Йозеф Кац та Айзик Друкман. Молоді люди організували нелегальне переправлення євреїв, поширювали пропагандистський сіоністський матеріал, готували фальшиві документи для євреїв. Того ж року у Чернівцях схопили 20-літню Ельку Фукс, яка прибула з Ковеля з метою налагодження нових маршрутів утечі буковинських євреїв та підготовки втечі євреїв з Радянського Союзу до Ерец Ізраель. Її було засуджено на 3 роки⁶⁹.

Переслідування сіоністів тривали і в наступні роки. У 1945 р. за активну підпільну сіоністську діяльність у Чернівцях у роки війни заарештували та засудили на вісім років виправно-трудова таборів Давида Керена (Крумгольца) – колишнього секретаря відділення

⁶⁸ History of the Jews in the Bukovina. – P. 119.

⁶⁹ Узники Сиона: www.angelfire.com/sc3/soviet_jews_exodus/POZs/POZ-45-1.shtml.

«Хохшари» на Буковині. У 1946 р. чернівчанина Сало Фуксмана, активіста сіоністської організації «Бейтар», засуджено на 10 років за пропаганду сіонізму серед молоді⁷⁰.

Серед утікачів траплялися і такі, які намагалися вивезти значні суми коштів, було чимало контрабандистів. Зведення УНКВС м. Чернівці повідомляло, що на початку лютого 1945 р. під час втечі до Румунії були арештовані дві єврейські родини: Г.М. Френкель, М.М. Френкель та Г.А. Гельбер, Е.Г. Гельбер. У нелегалів вилучили грошей радянськими знаками на суму 252 тисяч рублів, 600 золотих франків, 50 золотих і срібних виробів, 45 дорогоцінних каменів, цінних речей на суму 300 тисяч рублів⁷¹.

14 лютого 1945 р. працівники кримінального розшуку за отримання хабарів від єврейського населення, яке від'їжджало до Румунії, за надання допомоги для запису без черги до списків Спецкомісії при Чернівецькому облвиконкомі на виїзд із Північної Буковини до Південної заарештували четверо 17-літніх юнаків, мешканців м. Чернівців (А.Л. Глазберга, С.Л. Глазберга, К.Б. Шкірліна, Х.С. Файнгольда). Згідно зі звинуваченням, юнаки були «бійцями винищувального батальйону. У затриманих вилучено 46 000 руб. радянських знаків, отриманих як хабарі від єврейського населення»⁷². Припускаємо, що ці юнаки були членами підпільної організації «Бріха». Отже, можна допустити, що саме сіоністські молодіжні організації Північної Буковини стали важливою складовою ланкою у нелегальному переправленні євреїв Чернівецької області до Румунії. Кінцевою метою цих акцій була репатріація євреїв до Палестини та боротьба за створення національної держави для євреїв.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що єврейська громада Буковини в результаті років Голокосту зазнала не лише незліченних і непоправних людських втрат, а й надлюдських психологічних випробувань. Більша частина євреїв, які поверталися до Чернівецької області після вигнання нацистських завойовників, перебувала у важкому морально-психологічному стані. Хворі та знесилені люди, яким пощастило вижити у м'ясорубці воєнного часу, сподівалися, що найстрашніше залишилося позаду, але, повернувшись до своїх домівок, стикалися з новою незрозумілою і часом агресивною дійсністю.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ ДАЧО. – Р. 3. – Оп. 3. – Спр. 36. – Арк. 17.

⁷² Там само. – Арк. 21.

Частина євреїв Чернівців покинула місто разом із румунськими військами, які відступали, і їхня кількість нам невідома. Так само ми не можемо визначити чисельність нелегальних емігрантів, які покинули Північну Буковину упродовж весни – літа 1944 р., але можемо припустити, що вона сягала не менше ніж 5 тисяч осіб. Підставами для таких припущень слугують дослідження румунських дослідників І. Бутнару, П. Вебера, інформація в радянських документах та особистих історіях порятунку євреїв-буковинців.

Якщо в лютому 1944 р. депортовані плакали від радості, коли їх звільняли з таборів Трансністрії люди з червоними зірками на кашкетах, то вже через півроку ставлення до радянських чиновників і червоноармійців змінилося на протилежне. Насильницька радянська Чернівецької області несла нову ідеологію, неприйнятне ставлення до місцевого населення, модель господарювання, не властиву для буковинських євреїв, тому невдовзі вкотре розвіяла усілякі сподівання. Нове керівництво області мало завдання пришвидшити перемогу за рахунок звільнених територій і людського ресурсу.

Розграбовані помешкання євреїв, розбурханий війною антисемітизм, байдужість сусідів виштовхували євреїв із сіл і містечок Буковини, де все нагадувало про їхній біль і зневагу. Поодинокі спалахи антисемітизму змушували сільських євреїв перебиратися до Чернівців, але й тут у перші повоєнні місяці вони наражалися на агресію та відчували свою уполіудженість.

Концентрація великої кількості немісцевого єврейського населення, звільненого з таборів Трансністрії, на території Чернівецької області призвела до непорозумінь, конфліктів і зростання незадоволення як у колі єврейської громади, так і керівництва Чернівецької області, яке не вбачало в єврейській громаді краю реального потенціалу для реалізації радянських задумів.

Страх і недовіра до радянської політики змушували євреїв Північної Буковини уникати мобілізацій до лав Червоної армії та пересуватися від насильницького трудового набору. На думку багатьох, чи не єдиним шляхом збереження власного життя та життя родини була нелегальна еміграція на південь Буковини.